

Recenzija prof. Liudo Truskos darbui “Antisemitizmo stiprėjimas Lietuvoje sovietinės okupacijos metais (1940 – 1941)”

Prof. Liudas Truska savo darbe iškėlė tris uždavinius : ištirti Lietuvos žydų padėtį pirmosios sovietinės okupacijos metu ir jų vaidmenį sovietinės valdžios sistemoje, išanalizuoti lietuvių – žydų tarpusavio santykius plėtojantis antisemitizmui 1940 – 1941 metais ir atskleisti “žydų kaltės” mito atsiradimo priežastis bei nurodyti pagrindinius melagingus faktus, kuriais šis mitas yra paremtas. Man atrodo, kad jis sėkmingai įvykdė šiuos uždavinius, ypač trečiąjį. Aišku, kad šios trys temos yra daug platesnės, negu leidžia tyrimo apimtis. Ypač gerai, kad prof. Truska pabrėžia tolesnių tyrinėjimų būtinumą, paremtą jo darbe nurodytais dokumentais.

Joks kitas Lietuvos istorijos periodas nenusilaukia tokių emocinių įvertinimų, kaip pirmosios sovietinės okupacijos periodas, kuris ir dabar, vertinant iš istoriografijos perspektyvos, išlieka mažiausiai tyrinėtas. Saulius Sužiedėlis savo tyrime parodė, kad mes turime skeptiškai vertinti istorinę literatūrą ir šio periodo memuarus, parašytus emigracijoje. Leonidas Donskis naudojo “ledkalnio paskandintų masių” metaforą aprašydamas šį istorinį periodą. Valentino Brandišausko darbas apie LAF buvo ryžtingas žingsnis, o Liudas Truska parodė, kiek dar galima daug atskleisti tiriant LAF veiklą ir antisemitizmo tematiką.

Liudas Truska įtikinamai naudoja tiesioginius šaltinius, ypač NKVD dokumentus, parodydamas, kokia skirtinga buvo žydų reakcija į sovietinę okupaciją. Tokia ji buvo ir tarp lietuvių. Todėl klaidinga būtų charakterizuoti žydus kaip vienodai reagavusius į sovietų valdymą, lygiai kaip ir taip klaidinga būtų taip elgtis lietuvių atžvilgiu. Žydų reakcija varijavo nuo paramos ar pasyvaus susitaikymo iki pasipriešinimo naujam režimui. Kaip L. Truska parodo, besiplečiantis žydų pasipriešinimas sovietiniam režimui vyko skirtingomis formomis negu lietuvių rezistencija (ir gali būti palygintas su vėlesniu lietuvių pasipriešinimu vokiečių valdymui, kai karinis pasipriešinimas vokiečiams buvo atmetas, kadangi jį galima buvo traktuoti kaip pagalbą Raudonajai Armijai).

L. Truskos tyrime išpūdingai atkleista lietuvių reakcija, ypač įdomi yra proklamacijų, kurias platino Lietuvos pagrindžio organizacijos, turinio analizė. Skaitant iš eilės, pradėdant atsišaukimu “Lietuvos antižydiškas komitetas”, kuriame rašoma apie tai, kad sovietinė sistema ir antisemitizmas buvo suderinami, taip pat ir kituose lapeliuose, iškyla gyvas įspūdis, kad antisemitizmas egzistavo kaip atskiras socialinis reiškiny, nepriklausomas nuo tuometinės politinės situacijos. Tai buvo Stalino politika žydų atžvilgiu aneksuotose teritorijose, kuri buvo orientuota į žydų bendruomenės naikinimą. Žydų bendruomenė, kaip ir lietuvių, turėjo būti sunaikinta, siekiant visiško sovietinės sistemos įsiskverbimo ir klestėjimo.

Viena iš sričių, kuri, mano nuomone, nusipelno daugiau dėmesio, kadangi tuomet dauguma Lietuvos gyventojų buvo valstiečiai, yra situacija kaimo vietovėse pirmosios sovietinės okupacijos metu. L. Truska detalizuoja žydų dalyvavimą vykdomųjų komitetų (vykoms) ir apskričių komitetų (apkoms) veikloje ir kitose partijos veikloje. Koks buvo jų vaidmuo vykdant sovietinę žemės reformą? Kokį vaidmenį įtampa kaime, kurią sukėlė žemės reforma, suvaidino prasidedant kruviniems susirėmimams, kuriuos sekė 1941 m.

birželio 22 d. įvykiai? Ši sritis turbūt galėtų būti geriau iširta, remiantis sovietų saugumo aparato dokumentais, kuriuos pamini L.Truska ir kurie yra turbūt patikimiausias šaltinis, tyrinėjant vidaus įvykius sovietų okupuotoje Lietuvoje.

Kita sritis, kurioje reikalingi tolesni tyrimai ir kuri yra įtraukta į L. Truskos apibrėžtą tyrinėjimų schemą yra smurtas lietuvių prieš lietuvių, ką parodo įvykiai šiaurės centrinėje Lietuvoje, Kupiškyje, kur šimtai komjaunuolių ir kitų žmonių buvo nužudyti 1941 m. birželio – rugpjūčio mėnesiais (NB : Jäger ataskaitoje kalbama apie 488 ne žydų tautybės asmenis, kurie buvo nužudyti Rokiškyje iki 1941 m. rugpjūčio 14 d.; šioje vietoje turbūt turėtų būti Kupiškis. Taip pat ši ataskaita rodo, kad tik 56 iš jų buvo lietuviai. Tačiau mirtį liudijantys dokumentai Vilniaus gimimų, mirčių ir civilinės metrikacijos statistikos archyve parodo, kad daugiau nei šimtas lietuvių buvo sušaudyti Kupiškyje, taip pat daugelio lietuvių mirtys nebuvo įregistruotos šiame archyve). Ar šios žudynės buvo sukeltos tos pačios jėgos, kuri sukėlė masinį žydų naikinimo procesą? Kodėl vienos vietose lietuviai sovietų kolaborantai buvo traktuojami griežtai, o kitur – atleidžiai?

Didelį įspūdį sukėlė L. Truskos “atpirkimo ožio” koncepcijos tyrimas. Ką lietuviai, kurie dalyvavo žydų žudynėse, įgijo su “atpirkimo ožio” krauju? Ar jiems būdavo atleidžiamas jų kolaboravimas su sovietine valdžia? Šiuo klausimu aš norėčiau diskutuoti dėl prieštaringo kreipimosi “Brangūs vergaujantieji broliai” ir reikalavimo, kad kolaborantams yra atleidžiama, jeigu jie nužudo nors vieną žydą. Nepaisant to, kad šis kreipimasis buvo perskaitytas tik kelių žmonių, jis galėjo pasitarnauti kaip motyvacija kai kuriems žmonėms įsitraukti į žudynes. Pavyzdžiui: Antanas Gecevičius, kurio ekstradicijos iš Škotijos Lietuvai procesas yra prasidėjęs ir Lietuvoje jis bus teisiamas už nusikaltimus, kuriuos jis įvykdė būdamas būrio vadovu 2 – ajame PPT batalione Baltarusijoje. Saugumo dokumentai (LCVA, fondas R 681, apy.1, byl.2,1.419 ir 443), pagrįsti NKVD dokumentais rodo, kad jis tarnavo DVM kaip policijos agentas nuo 1940 m. rugsėjo iki 1941 gegužės. Galbūt daugelis žmonių galėjo būti deportuoti į Sibirą kaip jo veiklos rezultatas? Ar gali jis užmokėjo už atleidimą kieno nors krauju?

Kitas klausimas, kurį norėčiau užduoti Truskai ir kitiems šia tematika besidomintiems istorikams yra apie galimybę įvertinti ir nustatyti socialinės demoralizacijos mastą tuometinėje Lietuvos visuomenėje. Mes, atrodo, esame linkę sutarti vienu klausimu : smūgiai, kuriuos patyrė Lietuvos visuomenė – Lenkijos ultimatumas, Klaipėdos krašto praradimas, Sovietų Sąjungos ultimatumas ir A. Smetonos išvykimas, sovietinio valdymo įvedimas, po kurio sekė Vokietijos invazija, sukėlė gilią socialinę demoralizaciją, t.y. visuomenėje egzistavo tokia atmosfera, kuri skatino tokio negatyvaus reiškinių kaip antisemitizmas plėtrą, oportunistą ir kolaboravimą. Ar mes galime statistiškai, remdamiesi išlikusiais dokumentais (tokiais kaip policijos duomenys apie areštus dėl girtuokliavimo ar chuliganizmo), iširti ir įvertinti tokią hipotezę?

Truskos darbas yra vertingas erudicijos ir išsilavinimo pavyzdys, kuris gali būti naudingas tiems, kurie nori išsiaiškinti prieštarigus ir svarbius klausimus, išskylančius kalbant apie šį neramų istorijos periodą. Jo argumentai ir surinkti faktai galėtų pakeisti požiūrį į šį periodą, nors visuotinis jų pripažinimo procesas ir nebus lengvas.